



## SÖYLEM VE BELGE ANALİZİYLE ADALET VE KALKINMA PARTİSİ İLE SAADET PARTİSİ ARASINDA LAİKLİK MESELESİNE YAKLAŞIM FARKI

Sami ZARİÇ\*

### ÖZET

Cumhuriyet Türkiye'sinde hakkında en fazla konuşulan problem alanlarından biri din ve politika ilişkisidir. Bu çalışmada Ak Parti'nin kurucu kadrosunun Milli görüş geleneğinden gelmesi hasebiyle Ak Parti ile Saadet Partisi arasında laiklik konusunda yaklaşım farkı ele alınmıştır. Kuruluşundan iktidarının halen sürdüğü 2016 yılı ortalarına kadar Ak Parti'nin laiklik konusunda katı bir yaklaşımı tasvip etmediği ve laikliğe kökten karşı çıkmayıp kamusal alanda dinin görünürlüğü konusunda daha toleranslı bir yaklaşım benimseyen pasif laiklik anlayışını benimsediği ortaya çıkmaktadır. Saadet Partisi'nde ise 28 Şubat döneminin de etkisiyle düşünülenin aksine laiklik konusunda tutum değişikliğine gidilmiş ve Milli Görüş Hareketi'nin kurduğu daha önceki partilere nazaran daha yumuşak bir tavır alınmıştır. Parti programı, diğer belgeler ve söylem incelenmesinden çıkan sonuca göre Saadet Partisi'nin de laikliğe bariz bir olumsuz tavır almadığı ve neredeyse Ak Parti'yle aynı çizgiye gelip pasif laiklik anlayışına meylettığı anlaşılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** *Adalet ve Kalkınma Partisi, Milli Görüş, laiklik, Saadet Partisi.*

### THE DIFFERENCE OF UNDERSTANDING ABOUT THE LAICISM ISSUE BETWEEN THE JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY AND THE FELICITY PARTY THROUGH DOCUMENT AND DISCOURSE ANALYSIS

### ABSTRACT

The relation between religion and politics have been one of the most problematic area in Turkey during republican period. The difference of understanding between the Justice and Development Party and the Felicity Party about the laicism issue has been studied in this work.

The JDP has not approved a strict stance regarding laicism and adopted passive laicism model which embraces a more tolerant approach about the public visibility of religion by not objecting drastically to laicism.

The Felicity Party has changed its attitude about laicism due to the effect of February 28th period and has adopted a more tolerant approach when compared to previous National View parties' stance. After the study of the party programme, the other documents and the discourse it is understood that The Felicity Party has not taken a negative stance and has closed to passive laicism understanding very similar to Justice an Development Party's approach.

**Keywords:** *Justice and Development Party, National View, laicism, Felicity Party.*

\*Dr., TKDK Malatya İl Koordinatörlüğü, MALATYA.  
e-posta:zaricsam@hotmail.com

## 1.GİRİŞ

Cumhuriyet Türkiye'sinde hakkında en fazla konuşulan problem alanlarından biri din ve politika ilişkisidir. Bu tartışmaların odağını da, "laiklik" ilkesinin anlamı ve Türkiye'ye özgü pratiği oluşturmaktadır. Denebilir ki, laiklikle ilgili tartışmalar çok partili hayata geçişle daha da hararetlenmiş ve zaman zaman tartışmanın tarafları kendilerini keskin bir kutuplaşmanın içinde bulmuşlardır (Erdoğan, 2000:260). Hatta "postmodern darbe olarak" nitelendirilen 28 Şubat sürecinin (1997) ve 2007 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesi yayınlanan 27 Nisan bildirisinin de ana gerekçesi laiklik olmuştur.

Doğrusu Türkiye'de dinin gerek toplumsal gerek siyasal yaşamdaki yeri ve önemi yadsınamaz. Türk siyasal hayatında ise din her zaman kullanılagelmiş ve seçmen oylarının siyasal partilere kanalize edilmesi açısından önemli bir araç olarak görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye'de neredeyse tüm siyasal partiler siyaset yaparken kitlelerin bu hassasiyetini bilip buna göre tutum almaktadır.

Türkiye'de 3 Kasım 2002 tarihinde gerçekleştirilen genel seçim sonuçlarıyla adeta bir kırılma yaşanmıştır. Zira bu seçim sonucunda merkez sağda önemli bir dönüşüm yaşanmış ve Doğru Yol Partisi, Anavatan Partisi vb. merkez sağ temsil eden önemli partiler barajı geçemeyecek ölçüde önemli oy kaybı yaşamıştır. Bu seçim sonucuyla beraber Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) iktidarı başlamış ve böylece Türk siyasal hayatında oldukça önemli izler bırakacak bir partinin iktidar dönemi başlamıştır.

Bu çerçevede Türkiye siyaseti üzerinde böylesine önemli derecede etkide bulunan ve uzun süre iktidarda kalmayı başaran Ak Parti<sup>1</sup>'nin çok çeşitli açılardan incelenmesi gerekmektedir. Ak Parti'nin kurucu kadrosunun önde gelen isimlerinin Milli Görüş kökenli olduğu bilinmektedir. Bu noktada Saadet Partisi'nin de Milli Görüş düşüncesinin sözcülüğünü sürdürdüğü kamuoyunun bildiği bir husustur. Bu bağlamda laiklik hakkında Ak Parti ve Saadet Partisi(SP)'nin ne gibi bir tavır takındığı ve nasıl bir siyaset izlediği de oldukça önemli hale gelmektedir. Bu anlayıştan hareketle, bu çalışmada Ak Parti'nin ve SP'nin Türkiye'de laiklik gibi böylesine hassas bir konuda gerek söylem gerekse icraat açısından ne gibi bir yaklaşım/duruş sergilediği program vb. belgeler ve söylemler üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

## 2.LAİKLİK KAVRAMI

Laikliğin ne olduğu, içeriği ve kapsamı hakkında herkesçe kabul edilen ortak bir anlayışa varmak bugüne kadar sözkonusu olmamıştır. Laiklik teriminin tarifinde karşılaşılan güçlüklerin önemli bir kısmı, bu kavramın çok yönlü olmasından kaynaklanmaktadır. Siyasi bilimler literatüründe ve hukuk dilinde kendisine farklı anlamlar verilen kelimelerden bir de "laik" kelimesi olmuştur (Koştaş, 1999: 185-186). Türkiye'de de bu konuda zaman zaman kavram kargaşasından dolayı yanlış kullanımlara şahit olunabilmektedir.

Laic(laique) Lâtince "laicus" aslından alınmış Fransızca bir kelime olup sözlük manası ile, ruhani olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip anlamına gelir (Başgil, 2003:161). Fransızca "laic" kelimesi ortaçağdan itibaren din görevlisi olmayan bireyler için kullanılmıştır. Kökü Yunanca *laos* kelimesinden gelir, *özerk halk* demektir (Akgönül, 2010:209).

Katolik dünyasında insanlar ikiye ayrılmaktaydı. Din adamlarına clerge (=klerje) deniliyordu ve bu kişiler rûhanîler sınıfını teşkil etmekteydi. Yukarıda da belirtildiği gibi laik diye rûhaniler sınıfının bu iki zümresinden hiçbirine mensup olmayan, zahit veya papaz sıfatı almayan hıristiyanlara denir.<sup>2</sup> Zamanla kelimenin bu ilk ve asli manası genişletilerek, dini olmayan ve ruhani bir mahiyet taşımayan fikir, müessese, prensip, hukuk, ahlâka da laik denilmeye başlanmıştır (Başgil, 2003:162). Genellikle yaygın bir kabulle "din işleri ile dünya işlerinin

1.Bu çalışmada Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kısaltması olarak resmi kısaltması olan "Ak Parti" kullanılmıştır.

2 Armağan, Hıristiyanlığın aksine Müslümanlar arasında böyle bir sınıfın mevcut olmadığını ifade eder. Bu nedenle Müslümanların laikliği anlamakta zorluk çektiklerini belirtir. Çünkü gerek kaynağı ve gerekse ortaya çıkışı ve tarihi geleneği itibarıyla batı kaynaklı bir müessesedir. Armağan'a göre Batı kaynaklı olması laiklik konusuna bir taraftan dinsizlik, bir taraftan da ateistlik, gâvurluk gibi yakıştırmalar yapılmasına sebep olmuştur. Bkz. (Armağan, 2012:321-322).

birbirinden ayrılması” olarak anlaşılan laiklik, hukuk ve siyaset anlayışında herhangi bir dine dayalı değerler yerine dini bir özellik taşımayan dindışı, seküler değerlere önem verme şeklinde tanımlanabilir (Kirman, 2011:201).

Batıda genel olarak biri Anglo-Sakson dünyasındaki “sekülerizm”, biri de Fransız kökenli olan ve büyük ölçüde Fransa ile sınırlı kalmış olan “*laicism*” şeklinde iki geleneğin geliştiği görülmüştür. Bu geleneklerden sekülerizm daha çok bir özgürlük ve konsensüs aracı şeklinde gelişim göstermişken; laisizm başlangıçta (özellikle de Fransız İhtilalinin yaşandığı dönemlerde) devletin büyük oranda ideolojik bir manifestosu ve adeta dinle hesaplaşması mahiyetinde gelişmiştir<sup>3</sup> (Çaha, 2001:81).

Dolayısıyla laiklik-sekülerizm kavram çifti özel olarak ele alındığında, farklı kültürel ortamlarda gelişen bu iki kavram arasında bazı nüanslar görülür. İngilizce yazılan yapıtlarda laiklik sözcüğüyle eş anlamlı olarak ya da bu sözcüğü de kapsayacak biçimde “sekülerizm (secularism)” kavramı kullanılmaktadır. Laiklik en yüzeysel anlamı ile ‘din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması’ olarak tanımlanırken, sekülerizm ise ‘dünyevileşme’, daha açık bir ifadeyle ‘mistik ve dinsel inançların etkisinden kurtulma’ şeklinde tanımlanmaktadır (Duman, 2013:456).

Devlet ve din ilişkileri değerlendirildiğinde bunlar belli başlı iki kategoride düşünülebilir. Dinle devlet arasında sıkı bir ilişki söz konusu olan ilk kategoride devlet ya belirli bir din veya mezhebin hükümlerine göre idare edilir ki bu “teokrasi” olarak adlandırılmakta ya da belli bir din veya mezhebi destekler, yahut hüküm sürdüğü ülkedeki dinî hayatı kontrol altına alır. İkinci kategoride ise devlet ve din tam olarak birbirinden ayrılmakta, ne devlet dinî alana müdahale etmekte ne de inançlar devlet işlerinde bir etkide bulunabilmektedir ki buna laiklik adı verilmektedir (Gürsoy, 1994:61).

Sabuncu (2004:118), laikliği din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve bu şekilde din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla laikliğin en temel anlamı devletin dinler karşısında tarafsız kalmasıdır. Bu tarafsızlığın kaçınılmaz sonucu, siyasi ve hukuki düzenin hiçbir dini öğretilere dayandırılmamasıdır, çünkü böyle olmazsa, yani devlet dinlerden veya dini yorumlardan birini resmileştirirse, devletin tarafsızlığı ortadan kalkmış olacaktır. Ancak devletin dinler karşısında tarafsız olması, devletin toplumsal ortamı dinlerden temizlemeye kalkmasını gerektirmez yahut bu tür bir teşebbüsü meşrulaştırmayacaktır. Yayla(2004:109-110)’ya göre ise devletin dinlere karşı tarafsız kalmasının temel amaçlarından biri, dini siyasi müdahale ve etkilerden uzak tutmaktır. Dolayısıyla, laiklik sadece devletin dini etkilerden kurtarılması demek değildir; aynı zamanda ve daha önemlisi, dinin, devletin baskı, yönlendirme ve istismarından kurtarılmasıdır.

Laikliğin tanımı siyasi ve sosyal bir mesele olup bu tanım koşullara göre değişebilir. Örnek olarak; Fransa’da 15 yıl boyunca (1989-2004) devlet okullarında başörtüsünün (ve dini bir aidiyeti açığa vuran diğer sembollerin takılması) “laiklikle bağdaşmaz” görülmemiş olması gösterilebilir. İlgili öğrencinin, eğitim programlarını ve disiplin kurallarını ihlal etmemesi ve okul binaları içerisinde başkalarına kendi dinini benimsetmeye çalışmaması şartıyla buna izin verilmiştir. 2004’te çıkarılan bir yasayla, devlet okullarında başörtüsü takılması yasaklanmış; ancak özel okullarda ve üniversitede serbestlik devam etmiştir. Bu örnekten hareketle laikliğin donmuş bir gerçeklik olmayıp laikliğin tarihi ile laikliğin mevcut gerçekliği bunu göstermektedir (Bauberot, 2008:15).

Smith(2008:2) zannedildiğinin aksine laikliğin Hıristiyanlığın sonu veya Batı’nın Tanrısız doğasının bir işareti olmadığını belirtir. Smith’e göre aksine laiklik (secularism) Hıristiyan dininin en son açıklaması olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla laiklik doktrinden arındırılmış Hıristiyan etiği olarak adlandırılabilir. Bir başka ifadeyle laiklik Hıristiyanlığın öğretilerinin

3. Fransa’da 1905 Ayrılık Yasasının çıktığı tarihe kadar genel olarak Kilise ile devlet arasında büyük bir husumet yaşanmış, bu husumet zaman zaman çatışmalara sahne olmuştur. Ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa’da gelişen demokratikleşmeyle birlikte bu gerilim giderilmiş, laisizm burada da nötr bir kamusal alanın inşa edilmesine yardımcı olarak barış ve özgürlük platformu haline gelmiştir (Çaha, 2001:81).

teknik boyutundan arındırılmış bir iyiliğe adanma olarak görülebilir<sup>4</sup>.

Farklı oranlarda da olsa sağlamlaşmış laiklik modellerinin tümünde olan laiklik unsurlarından **birincisi** din ve vicdan özgürlüğüdür. **İkinci unsur**, ulus devletin dinden bağımsızlaşması olup bu da devletin, dini temsil eden kurumlardan bağımsız şekilde işlemesi, yani din işleriyle devlet işlerinin pratikte birbirinden ayrılması şeklinde görülür. **Üçüncü unsur** ise toplumsal ve felsefi (düşünsel) sekülerleşme ve dinin özgürleşmesi boyutu oluşturur. Bir başka deyişle buna aklın, sözün ve felsefenin özgürleşmesi de denilebilir (Somer, 2008:2-3).

Bockel(2001:50)'e göre ise laiklik kavramının belirsiz bir içeriği vardır ve bunun sebebi bu kavramın farklı iki felsefe ve doktrin tarafından taşınmasıdır. İlki laik ahlaka dayalı bir toplum oluşturmayı hedefleyen "Cumhuriyetçi Doktrin", diğer doktrin ise plüralizm ve özgürlüklere önem veren ve laik devletin her şeyden önce tarafsız olduğunu savunan "liberal, demokratik" bir doktrin yer almaktadır. Bockel ilkinin katı bir doktrin, ikincisinin ise hoşgörülü bir öğretiyi olduğunu kaydeder

Belorgey(2001:38-39)'e göre ise laiklik çeşitli dinler için kamusal alanda, kamu düzenine herhangi bir sıkıntı oluşturmayacak şekilde yüzyüze gelme olanağını içerir. Ayrıca devlet ve kilisenin ayrılığı bir dine ait vatandaşlara dinsel hayatlarını geliştirecek projelerine yardım hakkını reddetmeye götürmemelidir. Öte yandan, dinlerin, özellikle de bir dinin, devleti veya kamusal kuruluşları ele geçirmeye çalışmaması gerekir. Belorgey(2001:44) ayrıca laikliğin hiçbir şekilde din karşıtı bir mücadele veya dinin özel alana atılması olmadığını da vurgular. Belorgey'e göre genel olarak, din karşıtı bir mücadele veya özel olarak bir dine karşı mücadele, kin ve rövanş arzusunu ve köktencililiği besler.

Kavramın Türkiye'de tartışıldığı ilk dönemlerde "laic" kelimesinin bire bir tercümesi olan "ladini", yani "din dışı" kelimesinin kullanılmış, fakat yanlış anlaşılmalara yol açıp dinsizlik manasına gelebilir kaygısıyla tercüme edilmekten vazgeçilip, anlamı daha muğlak olan *laik* kelimesinin tercih edilmiştir. İşin ilginç yanı, Türkçedeki semantik gelişim Fransızcadakinden farklı olmuştur. Fransızcada bireysel sıfattan siyasi kavrama dönüşen bu kelime Türkçede özellikle 1980'lerden sonra tekrar bireysel sıfat halini almış, bireyin yaşam tarzını, dünya görüşünü göstermeye başlamıştır (Akgönül, 2010:209-210).

### 3. MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİNİN İLK SİYASAL PARTİSİNDEN AK PARTİNİN KURULUŞUNA GİDEN SÜREÇ

#### 3.1. Tarihsel Süreç

Öncelikle Ak Parti'nin lider kadrosunun en önemli isimlerinin Milli Görüş geleneğinden geldiğini belirtmek gerekir. Bu nedenle bu geleneğin gelişim sürecini analiz etmek Ak Parti'nin anlaşılmasında oldukça önem kazanmaktadır (Çaha, 2003:103). Tabii Cumhuriyet'in ilk yıllarına kısaca bir göz atıldığında 1923 ve 1950 yılları arasında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yönetimi görülmektedir. Bu tek parti yönetimi döneminden sonra 1950'de Adnan Menderes Liderliğindeki Demokrat Parti(DP) iktidara gelmiştir. DP Cumhuriyet Halk Fırkası'na nazaran dini uygulamalara karşı daha hoşgörülü ve esnek bir politika benimsemiştir. 1970'den sonra ise Türk siyaset arenasına İslamcı düşüncede siyasal partilerin dâhil olmaya başladığı görülmüştür (Sambur, 2009:120). Ancak tabii daha önce Adalet Partisi içinde önemli bir gelişmeye kısaca göz atmak gerekir.

1967 yılında, Süleyman Demirel liderliğindeki AP içinde birkaç milletvekiliyle bir senatörün, İslami motifleri ağır basan bir arayış içine girdiği görülmektedir. Daha sonra ismi "Milli Görüş Hareketi" olacak olan bu arayışın düşünce temelleri 1967 yılında atılmakla birlikte, bu parti girişimi 1969 genel seçimlerine yetişemeyince, bazı isimlerin sağ partilerden ya da bağımsız olarak aday olması kararlaştırılmıştır. Necmettin Erbakan, Konya'dan AP aday adayı olarak başvurmuş ancak Süleyman Demirel tarafından veto edilince, aynı ilden bağımsız aday olmuş ve kazanmıştır. Böylece 26 Ocak 1970'de Milli Nizam Partisi(MNP) kurulmuştur (Safi'den

4. Smith çalışmasının sonuç kısmında ise Batı'da insanların hala Tanrı'ya inançlarının devam ettiğini; bu durumun da aslında "etik toplumu (ethics society)"nu meydana getirdiğini ve bunun da seküler Batı toplumunun baskın dini ve kültürel özelliği olduğunu vurgular (Smith, 2008:205).

aktaran Karaaslan, 2011:81).

Milli Görüş'ün ilk siyasi örgütü olan MNP'nin kuruluşunda öncelikli rol ve inisiyatif, Türkiye'deki Nakşibendi tarikatı içerisinde etkin nüfuz ve güce sahip olan İskenderpaşa cemaatinin şeyhi Mehmet Zahid Kotku'ya ait olmuştur. Necmettin Erbakan, ailesinin İstanbul'a yerleştiği 1937 senesinden beri İskenderpaşa cemaatinin üyesiydi. Erbakan seküler eğitim geçmişine rağmen cemaatten kopmaması ve Kotku'ya gösterdiği kişisel sadakati sayesinde Milli Görüş Hareketi'nin başına bizzat şeyhi tarafından geçirilmiştir. Dolayısıyla modern siyasal örgütlenmelerin öncelikli gerekliliklerinden birisi olan ideolojik bütünlüklü toplumsal taban, Milli Görüş'ün kuruluş dinamiğinde de görüleceği gibi, İslam'ın toplumsal yaşamda geleneksel olarak taşındığı cemaat kurumuna dayanılarak sağlanmıştır (Yavuz'dan aktaran İnceoğlu, 2009:58).

Bu noktada Kotku'nun görüşlerine bakılmasında fayda bulunmaktadır. Örneğin Kotku'ya göre ahlaki gelişme, "ülkenin şiddetle ihtiyaç duyduğu" maddi refaha ve siyasi dengeye yol açacaktı. Aslında Kotku'nun bu Püritanizmi andıran ahlaki gelişim projesi, siyasi İslam'ı desteklemiyordu; bu projede İslamiyet'e dayalı bir devlet özlemi yoktu. Bu anlayışla Kotku'ya göre İslamiyet bir amaç değildi, dünyevi amaçları gerçekleştirmeye yarayan bir araç idi. Kotku'nun projesi, halkın daha çok çalışmasına yol açacak ruhani bir kendine geliş sağlamak için İslamiyet'in bazı ilkelerini yeniden etkili kılmayı amaçlıyordu (Heper, 2011:408-409). Tabii bu noktada Heper'in yaptığı gibi Kotku'nun görüşlerini inanç ve tebliğ boyutundan koparıp tamamen maddi refah beklentisine dayandırmak haksızlık olacaktır.

Ancak sonraki yıllarda yaşanacak birçok parti kapatma olaylarının ilki MNP henüz hiçbir seçime katılmadan yaşanacaktır. Böylece henüz hiçbir seçime katılmamış olan MNP, 12 Mart 1971'deki Askeri Müdahale'nin hemen sonrasında Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı faaliyetlerinden dolayı kapatılmıştır. Ancak hemen akabinde 11 Ekim 1972'de ise Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. Aslında MNP ve MSP'yi Nakşibendi tarikatı bağlıları kurmuş olmasına rağmen Nurcu kesim de parti içinde temsil edilmekteydi (Karaaslan, 2011:81).

Açıkçası MSP platformu radikal Kemalist projeye karşı doğrudan bir protesto idi. Her ne kadar MSP, Kemalist reformlara karşı İslami protestonun ilk siyasal ifadesi olmasa da, yarı-demokratik bir siyasal sistem içinde, MSP İslami protestoyu ilk kez kurumsallaştırıyordu. Milli Görüş platformuyla MSP, toplumdaki siyasal tartışmanın sınırlarını genişletmiş ve İslami söylemleri siyasal alana entegre etmiştir (Yavuz, 2005:286).

Milli Görüş hareketi 12 Mart'tan sonra 12 Eylül'den de bir darbe yiyecekti. 12 Eylül askeri darbesi ile devrilen Demirel hükümetinin ardından iktidar atanmış bir parlamentoya iade edilmiş ve bu arada diğer partiler gibi MSP de 1981'de Milli Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından kapatılmıştır. MSP'nin lider kadroları ise laiklik karşıtı faaliyetlerde buldukları iddialarıyla yargılanmıştır (Karaaslan, 2011:81).

Erbakan liderliğinde 1970'ten itibaren büyüyüp gelişen Milli Görüş hareketi 12 Eylül darbesi sonrasında Refah Partisi (RP) etrafında örgütlenmiştir. 1995 seçimlerinden %21,4 oy oranıyla birinci parti olarak<sup>5</sup> çıkmayı başaran RP, Türkiye siyasetinde ilk kez İslam referanslı bir parti olarak sistemin en büyük partisi haline gelmiştir. Böylece seçmen tercihlerinde yükselen Milli Selamet/Milli Görüş geleneği ülkede siyasal İslamın da yeniden tehdit olarak algılanması sürecine hız katmıştır.

1970'li yıllarda marjinal bir kesimden destek bulan MSP'nin devamı niteliğindeki RP, etkin bir parti örgütlenmesiyle kentli alt sınıflar gözünde çekiciliğini kaybetmiş durumda olan sol hareketin bıraktığı boşluğu doldurmuştur. Önceleri geleneksel olarak küçük Anadolu çevre cemaatlerinden destek bulabilen hareket, kentlileşen seçmen tabanı ile birlikte merkez sermayesine karşı gelişen bir çevre sermaye kesiminden de destek bulmuş ve İslami imgelerle muhafazakâr bir ahlaki çerçeve etrafında birleşmiş görünen bir "karşı-elit"i de ortaya çıkarmıştır (Çarkoğlu ve Toprak, 2006: 15).

5. Detaylı sonuçlar için bkz. <http://www.haberturk.com/secim1995> (12.06.2017)



12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 darbesinden sonra hareket “28 Şubat süreci” diye anılan olağanüstü dönemde de bayağı hırpalanmıştır. Bu dönemi hazırlayan faktörlerin başında, RP’nin 1995 genel seçimlerinden %21.38 oy oranı ile birinci parti çıkması ve Erbakan’ın 28 Haziran 1996’da da Tansu Çiller’in başkanı olduğu Doğru Yol Partisi(DYP) ile REFAHYOL koalisyonunu kurması gelmektedir. Refah Partisi’nin koalisyon ortaklığında dahi olsa, iktidara gelmiş olması aslında Türkiye’nin 1908’den başlayan demokrasi tarihi boyunca, İslam’ı siyasi bir ideoloji olarak benimseyen bir partinin iktidara gelmesi bakımından bir ilk olmuştur. Bu koalisyon hükümeti’nin icraatlarından önce, Cumhuriyet’in kurulu düzeni ve karakterine referansla meşruiyet tartışmalarının ortaya çıkmış olması da sözkonusu ‘ilk’likten kaynaklanmıştır (İnceoğlu, 2009:88).

RP’nin 16 Ocak 1998 tarihinde kapatılmasıyla başta Erbakan ve Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere bazı parti yöneticilerine de siyaset yapma yasağı getirilmiştir. RP kapatıldığında Meclis’te 158 milletvekiline sahipti ve Partinin kapatılacağını gören vekiller 17 Aralık 1997’de kurulan ya da kurdurulan Fazilet Partisi(FP)’ne geçtiler. Bu dönemde 28 Şubat sürecinin etkisiyle olsa gerek FP’liler, MSP’de olduğundan daha fazla, RP’nin devamı olmadıklarını kanıtlamaya çalışmışlardır. Hatta bu amaçla, DP ve ANAP ruhunu esas aldıklarını çeşitli söylemleriyle dillendirmişlerdir. RP, İslamcı ideolojisini koruyarak değişimden ziyade açılım yaparak kitleselleşmeye ve çizgisinden taviz vermeden, yeni metotlarla değişik kesimlere ulaşip onları dönüştürmeye (İslamlaştırmaya) çalışırken 28 Şubat’tan sonra Milli Görüş hareketi kendi iradesinin dışında zorunlu bir değişim ve dönüşüme sürüklenmiştir (Çakır’dan aktaran Uzun, 2011:153). Zaten Ak Parti’nin kuruluşuna götüren olaylar zinciri de bu süreçle başlamıştır.

RP, ulusal ve uluslararası güç odakları karşısında meşruiyet saikiyle pragmatist davranırken İslamcı omurgasını da korumaya çalışıyordu. Ancak FP ile birlikte söylemler İslami olmaktan çıkıp eskiye nazaran daha çok insan hakları, demokrasi, hukuk devleti ve sivil toplum gibi karşı olunan Batılı modern kavramlarla ifade edilmeye başlanmıştır (Uzun, 2011:153). Dolayısıyla aslında Milli Görüş geleneği içerisinde bir söylem değişikliği ortaya çıkmıştır.

Yavuz’a (2005:335) göre ise RP’nin halefi olarak kurulan FP bir değişim aktörü olmak yerine, bir değişim konusu olmuştur. Yavuz tekrar kapatılma korkusunun FP siyasetinin ana bağlamı olduğunu, bunun da partiyi siyasetle iştigal etmek yerine ironik olarak, bir anlamda apolitik bir parti olmaya ittiğini ifade eder. Yavuz’a göre FP İslami siyasetin artık Türk laikliğine bir tehdit oluşturmadığını generallere gösterebilmek için kendisini Erbakan’ın radikalizminden uzak tutmuştur.

18 Nisan 1999 tarihinde, birlikte yapılan Genel ve Mahalli Seçimlerde FP, RP’nin oylarını koruyamayarak % 15.41 oy almış ve başörtülü olarak seçilen İstanbul milletvekili Merve Kavakçı’nın Meclis’te yemin ettirilmemesi kriziyle beraber yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte de FP yönetimi daha önceki partilere benzer biçimde kapatma kaygısıyla başörtüsüne Meclis’te istenilen düzeyde sahip çıkamamıştır. Fakat yine de için 7 Mayıs 1999 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı FP’nin kapatılması dava açmıştır (www.timeturk.com, 2011).

Bu arada FP içinde de “yenilikçi” diye tabir edilen yeni bir grup ortaya çıkmıştır. FP’nin 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan Büyük Kongresi’nde Erbakan’ın bütün çabalarına rağmen “yenilikçi” grup, Erbakan’ın genel başkan adayı Recai Kutan’ın karşısına Abdullah Gül’ü çıkartmıştır. Az bir farkla kongreyi kazanan gelenekçiler parti yönetiminden de yenilikçileri tecrit edince yol ayrımı başlamıştır. Anayasa Mahkemesi ise RP’nin devamı olduğu gerekçesiyle 22 Haziran 2001’de FP’yi de kapatmıştır. FP, kararı yine AİHM’ye taşımış olmasına rağmen daha sonra mahkemenin çifte standart uyguladığını öne sürerek geri çekmiştir. Doğrusu FP, Milli Görüş’ün İslamcılık anlamında en zayıf partisi olmuş ve bu anlamda hiçbir etkinlik göstermeden, toplumla ve tabanıyla bağlarını kopararak tarihe karışmıştır (Uzun, 2011:154). Dolayısıyla AK Parti’nin fikri temellerinin 28 Şubat sürecinden ders alınarak FP içinde atıldığını iddia etmek abartılı olmayacaktır.

FP’nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması, yeni parti için hazırlıklarını sürdüren

“Yenilikçiler”in çalışmalarını hızlandırmalarına yol açmıştır. 14 Ağustos 2001’de uzunca bir süredir beklenen yeni partinin kurulduğu bütün Türkiye’ye ilan edilmiştir. Partinin adı “Adalet ve Kalkınma Partisi”ydi ve amblem olarak da ampul seçilmişti. 16 Ağustos 2001’de toplanan Ak Parti Kurucular Kurulu, genel başkanlığa tek aday olan Recep Tayyip Erdoğan’ı oybirliğiyle seçmiştir (Kaplan, 2007:87).

Böylece RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) de kapatılınca hareket ikiye bölünmüş, Milli Görüş etrafında birleşmiş kadrolar Saadet Partisi (SP)’nde yer alırken, “yenilikçiler” diye adlandırılan kadrolarla kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ise 2002 seçimlerinde tek başına iktidara gelmiştir (Çarkoğlu ve Toprak,2006: 15).

Millî Görüş içindeyken yaşanan olaylardan ders çıkaran yenilikçiler, AKP kurucuları içine geçmişte Millî Görüş çizgisi içerisinde bulunanların dışında, değişik kesimlerden üyeler de almıştır. Öyle ki, AKP Kurucular Kurulu üyeleriyle yapılan görüşmelerde, parti kurucularının neredeyse yarısından fazlasının daha önce “Millî Görüş Partilerinin” içinde yer almadıkları anlaşılmıştır (Safi,2005:196). Neredeyse Ak Parti de kurucularının çok kesimden gelmiş olması Özal’ın ANAP’ını hatırlatacak düzeydedir.

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşunun arkasında yatan saikin dini eğilimli siyasi partilerin bazı üyelerinin MNP’den SP’ye kadar bütün bu partilerin söylemleri ve uygulamalarından hoşnut olmamaları olduğu söylenebilir. Aslında ilginçtir ki MNP’den SP’ye kadar dini eğilimli siyasi partiler seküler sistem ile gitgide daha fazla barışık hale gelmiştir. Bu siyasi partilerin birincisi olan MNP, İslamiyet ile seküler düzenin bağdaşmayacağını düşündüğü halde sonuncusu olan SP, devlet ile İslamiyet’in birbirinin alanına girmemesi yönünde bir politika benimsemiştir.

Yenilikçiler hala SP üyesi iken siyasi çoğulculuğa taraftar olduklarını ve seküler eğilimli siyasi partilere karşı hoşgörülü olduklarını vurgulayarak, kendilerini “Müslüman demokrat” olarak tanımlamıştır. Ardından yenilikçiler MNP-SP çizgisinden tamamen uzaklaşmış ve siyasi İslam temelli olmayan, bir nevi Kotku’nun siyasi ahlak fikrine geri dönüşü ifade etmek için kendilerinin “Müslüman demokrat” değil, “muhafazakâr demokrat” olduklarını dile getirmiştir (Heper, 2011:410).

Dolayısıyla Ak Parti içinde kimlik tartışmaları özellikle kuruluş aşamasında yoğunlaşmıştır. Partinin kurulma çalışmaları ile birlikte gündeme gelen siyasal kimlik arayışları, Ak Parti’nin iktidara gelmesiyle de artarak devam etmiştir. Ak Parti’nin kimlik arayışında önemli bir etken, doğal olarak Milli Görüş kökenli olmalarından kaynaklanmış ve kendilerinin geldikleri taban olan Millî Görüş’ün devamı olmakla suçlanmışlardır. Bu yüzden olsa gerek, Millî Görüş’ün duruşundan ve tutumundan ayrışıp farklı bir kimlik tanımlamasına gitmek zorunda kaldılar. Bu süreçte, partinin kurucu kadrosu, sık sık değişimden ve değiştiklerinden bahsetmek durumunda kalmış ve İslâmcı olmadıklarını vurgulamak ihtiyacı hissetmiştir (Safi, 2005:208-209). Partinin kurucuları sadece yurtiçinde değil, kökenleri itibariyle zaman zaman yurtdışı kaynaklı bazı ön yargılar ve yorumlara da maruz kalmışlardır.

#### **4.ADALET VE KALKINMA PARTİSİ İLE SAADET PARTİSİ ARASINDA LAİKLIK MESELESİNE YAKLAŞIM FARKI**

##### **4.1.Parti Programlarında ve Belgelerde Laiklik**

Bu kısımda AK Parti ve Saadet Partisi’nin laiklik anlayışlarının anlaşılması ve karşılaştırılması için parti programları ve yayınlanan parti resmi görüşünü yansıtan seçim programı, vizyon belgesi vb. belgeler incelenecektir.

##### **4.1.1.Parti Programlarında Laiklik**

Ak Parti’nin kuruluş dönemindeki laiklik anlayışının anlaşılmasındaki en temel enstrüman parti programına bakmak olacaktır. Böylece Ak Parti’nin nasıl bir yol haritasıyla yola koyulduğu ve meseleye nasıl yaklaşacağı iyice anlaşılacaktır.

2002 yılında yayınlanan Kalkınma ve Demokratikleşme Programı’nda temel hak ve özgürlükler başlığı altında partinin Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk toplumunu muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmanın en önemli vasıtası şeklinde algıladığı ve bunun sosyal

barışın bir unsuru olarak görüldüğü ifade edilir. Bu çerçevede temel hak ve özgürlüklerle ilgili olarak parti hedefleri arasında aşağıdaki ilgili maddeler de sayılır:

Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır.

Esasen laiklik her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir.

Partimiz kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder (www.akparti.org.tr, 18.02.2015).

Görülebileceği üzere Ak Parti “Kalkınma ve Demokratikleşme Programı”nda öncelikle Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlılık vurgulanmıştır. Partinin hedefleri arasında da laikliğin din düşmanlığı şeklinde yorumlanamayacağı, aksine laikliğin özgürlük ve toplumsal barış ilkesi olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca laiklik yüzünden AYM tarafından kapatılan MNP<sup>6</sup>, RP<sup>7</sup>, FP<sup>8</sup> vb. Milli Görüş partileri döneminde yaşanan sıkıntılardan hareketle dini değerlerin de istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasına karşı olduğu dile getirilmektedir. Bu ifadelerle Ak Parti’ye karşı şüpheyle yaklaşanları rahatlatma amacı güttüğü düşünülebilse de bu noktada Ak Parti’nin çoğunlukla Milli Görüş kökenli kurucu elitinin geçirmiş olduğu zihinsel dönüşümün etkisi de göz ardı edilemez.

Saadet Partisi programında ise Türkiye’nin, din ve laiklik tartışmalarını artık aşmak zorunda olduğu ve bunun için yapılacak işin evrensel normlara göre bir laiklik tanımı ve uygulaması olduğuna yer verilmiştir. Sözkonusu programın devamında SP’nin gelişmiş ülkelerdeki evrensel esaslara uygun bir şekilde tanımlanmış ve uygulanacak olan laiklik ilkesini toplumsal barışın ve demokrasinin vazgeçilmez unsuru olarak gördüğü bilgisine yer verilmiştir. Program içinde ayrıca laiklikle ilgili olarak aşağıdaki hususlara yer verilmiştir:

Devlet, laikliğin gereği olarak din, inanç ve kanaat konusunda taraf olmamalıdır. Bu nedenle devlet, herhangi bir dinin inanç, ibadet ve vecibelerini icbar eden veya bunları yasaklayan bir uygulama içinde olamaz. Her konuda olduğu gibi din, inanç ve kanaat konusunda da kendisi bir baskı unsuru olamayacağı gibi toplum kesimlerinden kaynaklanan baskı, dayatma ve şiddet içeren eylemleri önlemekle de yükümlüdür. Devlet, insanların din ve kanaat seçimleri ve bunların gereklerini yapmaları yolundaki engelleri kaldırır (Saadet Partisi Programı, 2001:6).

Dolayısıyla adigeçen partileri programlarına göz atıldığında her ikisinde de laiklik ilkesine demokrasinin gereği olarak görüldüğü ve sözkonusu ilkenin demokratik bir anlayışla yorumlanması gerektiği fikrini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu açıdan her iki partinin görüşüne göre, devlet bütün inançlara eşit mesafede yaklaşmalı ve baskıcı bir yaklaşımdan kaçınılması gerekmektedir.

Ak Parti’nin kamuoyuna duyurduğu 30 Eylül 2012 tarihli “Ak Parti 2023 Siyasi Vizyonu” belgesinde de laiklik konusuna değinilmiştir. Sözkonusu Vizyon Belgesi’nde “Temel Hak ve Özgürlükler” başlığı altında laiklikle ilgili olarak aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir:

Laiklik, devletin tüm dinlere ve inanç gruplarına karşı eşit mesafede durduğu, kimsenin inancından dolayı baskı altında tutulmadığı, hiç bir dini inanın diğerine hâkim kılınmadığı, inanç özgürlüğünün demokrasinin olmazsa olmazlarından kabul edildiği bir ilke olarak

6.Örneğin; Milli Nizam Partisi (MNP) lâiklikle ilgili Anayasa ilkelerine aykırı düştüğü gerekçesiyle 20.5.1971 tarihinde 1971/1 sayılı kararla AYM tarafından kapatılmıştır. Detaylar için bkz. (Anayasa Mahkemesi’nin Milli Nizam Partisi’ni Kapatma Kararı, 11.02.2016).

7. Refah Partisi(RP) ise lâik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle 16.1.1998 tarihinde 1998/1 sayılı kararla AYM tarafından kapatılmıştır. Detaylar için bkz. (Anayasa Mahkemesi’nin Refah Partisi’ni Kapatma Kararı, 1998).

8.Fazilet Partisi (FP) de RP’ye benzer şekilde Lâik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle 22.6.2001 tarihinde AYM tarafından kapatılmıştır. Detaylar için bkz. (Anayasa Mahkemesi’nin Fazilet Partisi’ni Kapatma Kararı, 2001).



anlaşılmalıdır. Bu ilkedan hareketle Ak Parti, laikliği toplumdaki tüm inanç ve görüşler karşısında devletin tarafsızlığı olarak görmektedir. Ak Parti laikliği, dinsizlik veya din karşıtlığı olarak görmemekte, laikliğin din karşıtı gösterilerek örselenmesine karşı çıkmakta ve laikliği bütün dinlerin ve inançların teminatı olarak görmektedir (www.akparti.org, 25.02.2015).

Görüleceği üzere laiklik konusunda “2023 Siyasi Vizyon Belgesi”nde de Ak Parti Programıyla uyumlu ifadeler kullanılmış ve laikliğin toplumdaki tüm inanç ve görüşler karşısında devletin tarafsızlığı şeklinde görüldüğüne vurgu yapılmıştır. Yine aynı metinde din ve vicdan özgürlüğü karşısında özgürlükçü bir tutum benimsenmiş ve baskıcı anlayışa şiddetle karşı çıkmıştır. Bu metin Ak Parti’nin kuruluşundan bugüne kadar partinin laiklik konusunda yaklaşımında ve tutumunda bir değişiklik olmadığını teyit etmiştir.

Ayrıca Recep Tayyip Erdoğan’ın 2014 yılında Cumhurbaşkanlığı adaylığının ilan edilmesinden sona yayımlanan “Vizyon Belgesi”nde de “Devlet-Din İlişkisi” başlığı altında laiklikle ilgili Ak Parti’nin görüşlerinin özeti anlamına gelebilecek ifadeler yer verilmiştir. Söz konusu belgede ülkemizde laikliğin toplumsal mühendislik aracı olarak kullanılmasının, demokrasiyi, modernleşmeyi ve açıklığı benimseyen toplumumuzda laikliği tartışılır hale getirdiği ve dolayısıyla demokrasi açığının, laikliğin doğru anlaşılması ve uygulanmasına da mani olduğu belirtilmiştir.

Vizyon Belgesi’nde devamlı devletin inancı ve etnik kimliğin olamayacağı ve laikliğin, aslında dini hayatın serbestiyeti, dini ve inanç içerikli özgürlüklerin güvence altına alınması için geliştirilmiş bir kavram olduğu ve dini özgürlükler ve serbestiyetin bizim medeniyet geleneğimizde de bu anlamıyla asırlarca yaşandığı, yaşatıldığı dile getirilmiştir. Söz konusu belgede aşağıdaki görüşlere yer verilmiştir:

Devleti, din-devlet ilişkisi alanına tahakküm eden değil, bu alana güven veren bir araç olarak görüyoruz. Devlet, din ve inanç etrafında örgütlenen vatandaşlarının özgürlüğüne müdahale edemez....Nasıl devlet din üzerinde tahakküm kuramaz ise, dini topluluklar da devlet ve diğer dini gruplar üzerinde tahakküm kuramaz.....Dolayısıyla devlet-din ilişkisini belirleyen unsur siviliktir. Toplum kendi dini yaşamını, kendi yorumunu kendisi gerçekleştirmelidir.

Söz konusu belgede gerek demokratikleşme ve milli iradeyi hâkim kılmaya çabaları sayesinde, gerekse son dönemde laikliği dinin üzerinde bir baskı aracı şeklinde kullanan söylemlerin ve uygulamaların tasfiyesi sayesinde, laikliğin tam olarak gerçek anlamına kavuştuğu dile getirilmiştir (<http://milletinadami.com>, 30.07.2014).

Ahmet Davutoğlu 27 Ağustos 2014 tarihinde gerçekleştirilen Ak Parti 1. Olağanüstü Büyük Kongresi’nde, Genel Başkan seçilmişti. Ak Parti’nin Ahmet Davutoğlu’nun liderliğinde girdiği ilk seçim olan 2015 Genel Seçimleri öncesinde yayınlanan Seçim Beyannamesi güncelliği ve Davutoğlu önderliğinde partinin yaklaşımının tespiti açısından önem taşımaktadır. Söz konusu belgede bütün etnik, mezhebi ve dini kesimlere, başörtülü veya başı açık, köylü veya şehirli, kadın veya erkek, yoksul veya zengin, farklı siyasi görüşten herkese eşit mesafede durulduğu bir Türkiye’nin hedeflendiği belirtilmektedir (www.akparti.org.tr, 28.04.2015).

Aynı paralelde söz konusu belgede ifade, inanç ve teşebbüs hürriyetlerinin önündeki tüm engellerin kaldırılmasının Ak Parti’nin esas prensibi olduğuna yer verilmiştir (www.akparti.org.tr, 28.04.2015). Benzer ifadelerle 1 Kasım 2015 seçimleri öncesi yayınlanan Seçim Beyannamesi’nde de yer verilmiştir (www.akparti.org.tr, 13.10.2015).

Yine 2015 Genel Seçimleri öncesinde Seçim Beyannamesinin yanısıra yani Anayasa oluşturma vaadi çerçevesinde hangi ilkelerin esas alınacağını içeren 100 maddelik Ahmet Davutoğlu imzalı “Yeni Türkiye Sözleşmesi 2023” adında bir belge yayınlanmıştır. Söz konusu belgede de seçim beyannamesiyle aynı doğrultuda 11. maddede Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığı kimliği taşıyan hiç kimsenin hiç bir makam ve güç sahibince tahkir edilemeyeceği; inancı, rengi, cinsiyeti, dili, ırkı, siyasi düşüncesi, felsefi anlayışı ve hayat tarzından dolayı ayrımcılığa tabi bırakılmayacağı ve hiçbir şekilde nefret söylemine muhatap kılınmayacağı vurgulanmıştır (www.akparti.org.tr, 28.04.2015).

Yukarıda bahsedilen bu vurguyu daha da güçlendirir bir şekilde “Yeni Türkiye

Sözleşmesi-2023” belgesinde aşağıdaki maddeye de yer verilmiştir:

24- Bu çerçevede düşünce, inanç, ifade ve girişim özgürlüğü insan onurunun ve kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır ve anayasal koruma altındadır ([www.akparti.org.tr](http://www.akparti.org.tr), 28.04.2015).

Dolayısıyla gerek “Seçim Beyannamesi” gerekse “Yeni Türkiye Sözleşmesi 2023” belgelerinin incelenmesi sonucu Ak Parti’de pasif laiklik anlayışının Ahmet Davutoğlu döneminde de devam edeceği ortaya çıkmıştır.

Saadet Partisi’nin 2002 yılında yayınladığı Seçim Beyannamesi’nde ise parti programıyla uyumlu ifadeler yer almıştır. Söz konusu beyannamede de Türkiye’nin SP iktidarında Türkiye’nin din ve laiklik tartışmalarını aşacağına yer verilmiştir. Metnin devamında SP’nin Türkiye’de yaşayan herkesin din ve vicdan özgürlüğünü savunduğu belirtilerek şöyle devam edilmiştir:

Herkes din, kanaat ve vicdan özgürlüğüne, ibadet ve dini vecibelerini bireysel ve toplu olarak yerine getirme; dinini seçme, öğrenme, öğretme, eğitime, eğitime, yayma, inancına göre yaşama haklarına sahiptir. Saadet Partisi iktidarında hiçbir kimse ve kurum bu hakların kullanılmasına engel olmayacaktır. Devlet, din, vicdan ve kanaat özgürlüğü önündeki engelleri kaldıracak ve hakları koruyacaktır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002:29).

Yukarıda detayları verilen belgeler karşılaştırıldığında her iki partinin de programlarıyla uyumlu olacak şekilde din ve vicdan özgürlüğünü savunan ifadelere yer verdikleri görülmüştür. Bu açıdan her iki parti de seçmene kendi iktidarlarında devletin, din, vicdan ve kanaat özgürlüğü önündeki engelleri kaldıracığı ve hakları koruyacaklarını taahhüt etmektedir.

#### **4.2.Söylemde Laiklik**

Yine Tayyip Erdoğan’ın 16 Ağustos 2001 tarihinde Ak Parti Kurucular Kurulu tarafından Genel Başkan seçildiği gün yaptığı konuşmada laiklikle ilgili olarak parti programıyla uyumlu ifadeler yer almıştır. Parti Başkanı Erdoğan, laikliği, devletin her türlü inanç ve felsefi kanaat karşısında tarafsızlığı şeklinde anladıklarını ifade ederek, bunu demokrasinin teminatı olarak telakki ettiklerini ifade etmiştir. Erdoğan, aynı konuşmasında bu açıdan laikliğin, aynı zamanda bir özgürlük ilkesi olduğunu ve laikliğin bireyi değil, devleti düzenleyen bir ilke olduğunu düşündüklerini açıklamıştır (<http://webarsiv.hurriyet.com.tr>, 14.02.2015).

Erdoğan’ın söz konusu konuşmasında vurgulanan hususlar aslında Ak Parti’nin yukarıda detayları verilen programında yer verildiği üzere laiklik ile ilgili tutumunu bir kez daha hareketin doğal lideri ve artık en yetkili kişinin ağzından ortaya konulmuştur. Böylelikle bu konuşma Ak Parti’nin ve liderinin sonraki yıllarda laiklik konusunda nasıl bir yaklaşım benimseyeceğini de açıklıkla göstermiştir. Bu noktadan sora Ak Parti’nin oldukça uzun iktidar dönemi ve bu dönemde söylemin yanısıra artık icraatları da ele alınabilir.

2011 yılında Başbakan Tayyip Erdoğan’ın Mısır’a yaptığı ziyarette laiklik konusunda yaptığı açıklamalara da konunun çalışmamız açısından önemi nedeniyle değinmek gerekir. Erdoğan Mısır’ın Dream TV kanalında yayınlanan röportajda ‘laiklik’ kavramının bir matematik kavramı olmadığını söylemiştir. Erdoğan konuşmasında devamla aşağıdaki hususlara yer vermiştir:

Mısır bu geçiş döneminde ve sonrasında inanıyorum ki bu değerlendirmesini en güzel şekilde yapmak suretiyle özellikle demokrasi noktasındaki bu geçişte şunu görecektir. Yani laik bir devlet yapısı dinsizliği değil, herkesin dinini inandığı gibi yaşamasının teminatıdır..... Laik devlet budur. Ama kişi laik olmaz. Tayyip Erdoğan laik değildir, Tayyip Erdoğan bir Müslüman’dır. Ama Tayyip Erdoğan laik bir devletin başbakanıdır ve bunun gereğini de dört dörtlük yapmanın gayreti içindedir ([www.sabah.com.tr](http://www.sabah.com.tr), 15.02.2016).

Erdoğan’ın Mısır konuşması Ortadoğu’nun etkili dini ve siyasi grubu olarak gösterilebilecek Müslüman Kardeşler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Örgütün sözcüsü Mahmud Gozlan, Erdoğan’ı “saygın bir lider” diye nitelese de Mısırlıların İslami bir devlette ısrarcı olduklarını belirtmiştir ([www.haber7.com](http://www.haber7.com), 15.02.2015).

Erdoğan’ın bu konuşması aslında Ak Parti’nin de laiklik konusundaki duruşunun bir nevi teyidi olmuştur. Bu konudaki açıklama Ak Parti’nin Milli Görüş partilerinden laiklik anlamında sergilediği değişimi öyle göz önüne sermiştir ki Müslüman Kardeşler’in bile tepkisine neden olmuştur.

Başbakan Davutoğlu'nun laiklik ilkesinin T.C. Anayasası'na girişinin 78'inci yıldönümü dolayısıyla yaptığı yazılı açıklama da dikkat çekicidir. Davutoğlu, açıklamada son yıllarda yapılan Anayasa değişiklikleri ve demokratik düzenlemelerle toplumsal barışı gözetmeyen uygulama ve yorumların büyük oranda ortadan kaldırıldığını, milletin refahı, özgürlükleri ve bütünlüğünün güvence altına alındığına dikkati çekmiştir. Sözkonusu açıklamada şu hususlara yer vermiştir:

“Anayasamızda belirtildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir. Demokratik bir siyasal sistemin işlerliği ve toplumsal bütünlüğün teminatı için hayati olan bu ilkeler, maalesef geçmiş dönemlerde, evrensel normlarla uyuşmayan ayrıştırıcı, dışlayıcı bir yoruma tabi tutularak uygulanmıştır. Özgürlükleri teminat altına alması beklenen ilkelerin ayrıştırıcı ve dışlayıcı bir uygulamaya gerekçe kılınması, devlet-toplum ilişkilerini ve toplumsal barışı zedelemiştir.” (www.cnnturk.com, 22.02.2016).

Yine Davutoğlu döneminde laiklik konusunda önemli tartışmalardan biri de Meclis Başkanı İsmail Kahraman'ın İslam Ülkeleri Akademisyen ve Yazarlar Birliği'nin (AY-BİR) İstanbul'da düzenlediği “Yeni Türkiye Konferansları”nın altıncısında yaptığı konuşmadan sonra yaşanmıştır. Sözkonusu konferansta konuşan Kahraman, Türkiye'de mevcut darbe anayasasının değişmesi gerektiğini söylemiş ve 1982 Anayasası'nın herhangi bir yerinde “Allah” ifadesinin yer almadığını belirtmiştir (www.bbc.com, 13.07.2016).

Kahraman'ın Anayasada laikliğin yer almaması gerektiğine ilişkin ifadeleri<sup>9</sup> kamuoyunda yoğun tartışmalara ve eleştirilere neden olmuştur. Bunun üzerine Ak Parti yönetiminden bu konuda açıklamalar yapılmıştır. İlk olarak Ak Parti Genel Başkan Yardımcısı ve Parti Sözcüsü Ömer Çelik partilerinin laiklik konusundaki tutumunun belli olduğunu ifade etmiş ve Ak Parti'nin gerek parti programında gerek parti tüzüğünde, laiklik kavramının özgürlükçü tanımı çerçevesinde altını çizdiğini belirtmiştir. Çelik bu çerçevede parti olarak laikliği bir toplumsal barış kurumu şeklinde gördüklerini ifade etmiştir (www.internethaber.com, 16.07.2016).

Bu konuda TBMM Anayasa Komisyonu Başkanı ve Ak Parti İstanbul milletvekili Mustafa Şentop, “Laikliğin anayasadan çıkarılmasını tartışmadık bile” ifadesini kullanmıştır. Şentop, ayrıca Ak Parti teklifinde laikliğin yer aldığını da kaydetmiştir. Yine Ak Parti Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Ali Şahin de yaptığı açıklamada Meclis Başkanı'nın açıklamasından kastının ‘Anayasa’da laiklik ilkesi olmamasıdır’ ise buna Ak Parti olarak katılmadıklarını ve parti olarak Cumhuriyetin temel niteliklerinden olan laiklik ilkesinin önemli olduğunu düşündüklerini belirtmiştir (www.haberturk.com, 13.07.2016).

Bu konuda açıklama yapan Başbakan Davutoğlu ise laiklik ilkesinin Ak Parti'nin hazırlayacağı anayasa taslağında yer alacağını dile getirmiştir. Davutoğlu, devletin niteliklerinin kendileri için tartışma konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu konuda esas kritik açıklama ise Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan gelmiştir. Erdoğan, Kahraman'ın kendi kişisel görüşünü ortaya koyduğunu vurgulamış ve laiklik konusunda gerek şahsi tavrının gerek ise kurucusu olduğu Ak Parti tüzüğündeki ilgili maddenin çok net olduğunu vurgulamıştır (www.dw.com/tr, 13.07.2016).

Bu konuda Başbakan ve Cumhurbaşkanı'nın benzer yaklaşım sergilemesi<sup>10</sup> ve parti yöneticilerinin de bunu teyid eden açıklamaları yan yana değerlendirildiğinde laiklik konusunda parti politikasının bir kere daha net bir şekilde ifade edildiği görülmüştür.

Saadet Partisi'ne bakıldığında ise söylem açısından ise ilk olarak 2001-2008 yılları arasında SP'de genel başkanlık yapan Recai Kutan'ın açıklamalarına bakılabilir. Kutan 2006 yılında yaptığı bir açıklamada laiklik tartışmalarının artık son bulması gerektiğini dile getirmiş ve

9 Kahraman, çok kısa bir süre sonra yaptığı yeni açıklamada ise şahsi düşüncelerini ifade ettiğini beyan etmiş ve laikliğin her türlü din ve inanç özgürlüğünü güvence altına aldığını belirterek kastının laikliğin tarifinin ve tatbikatının yeni anayasada olması olduğunu dile getirmiştir (<http://www.gazetevatan.com/ismail-kahraman-dan-laiklik-aciklamasi-938980-gundem/>, 16.07.2016).

10. Cumhurbaşkanı her ne kadar Anayasa'ya göre tarafsız bir konumda olsa da R. Tayyip Erdoğan'ın Ak Parti'nin kurucu lideri olması ve partiyle gönül bağının halen devam ettiğine ilişkin açıklamaları bu tartışmadaki görüşlerini önemli hale getirmektedir.

laikliğin tanımında toplumsal mutabakatın sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Kutan, açıklamasına şöyle devam etmiştir:

Laiklik gerçek anlamda din ve vicdan hürriyetidir. Dindar insanlar laikliğe karşıdır diye kimse söyleyemez. Gerçek anlamda laiklik dindar insanlara yaramaktadır. Hiç kimse ve kanun din ve kanaat bakımından zorlama yapamaz. Devlet kimseye baskı kuramaz (www.milligazete.com.tr, 22.1.2016).

SP’de söylem olarak açıklamalarına bakılabilecek bir diğer önemli isim 2011-2016 yılları arasında Genel Başkanlık görevini üstlenen Mustafa Kamalak’tır. Kamalak laiklik konusunda verdiği bir seminerde Mustafa Kamalak, Yeni Anayasa’da tanımlanmamış bir kavram bulunmaması gerektiğini vurgulamış ve hiç kimsenin ‘laiklik’ kavramında olduğu gibi Anayasal metinleri göstererek başka insanları suçlayamaması gerektiğini belirtmiştir (<http://arsiv.gercekgundem.com/?p=438903>, 22.12.2016).

Dolayısıyla bu açıklamasında Kamalak, parti programında da ifade edildiği üzere evrensel normlara uygun bir laiklik tanımı gerektiğine işaret etmiştir. Bu noktada hem Kutan’ın hem Kamalak’ın parti programı ve beyannamelerle uyumlu açıklamalar yaptığı görülmüştür.

SP’nin laiklikle ilgili söylemler konusunda SP Genel Başkan Yardımcısı Mustafa İriş’in 2016 yılındaki açıklamalarına da bakılabilir. İriş yaptığı bir açıklamada laiklik ile ilgili konuların siyasi bir çıkar malzemesi yapılmadan yeniden huzur ve barışa giden bir yolda kullanılmasını düşündüklerini belirtmiştir. İriş, yaptığı açıklamada, herkesin inancını en güzel şekilde yaşaması gerektiğini kaydetmiş ve laiklik konusunu bir kavga konusu haline getirmenin anlamsız olduğunu ifade ederek inanç ve özgürlüklerin rahatça yaşanması gerektiğini söylemiştir (www.haberler.com, 22.12.2016). Dolayısıyla SP’de sadece başkan düzeyinde değil üst yönetim anlamında da laiklik konusunda bir uyumun yakalandığı ortaya çıkmaktadır.

Her iki partinin yetkililerinin söylemleri karşılaştırıldığında da laiklik konusunda herhangi bir uyumsuzluk veya bariz bir görüş ayrılığı göze çarpmamaktadır. Dolayısıyla iki parti yetkililerinin söylemlerinde laiklik konusunda katı bir yorumun tercih edilmediği anlaşılmaktadır.

## **5.SONUÇ**

Laiklik konusunda Ak Parti liderinden önde gelen siyasilerin tüm söylemlerine ve Ak Parti’nin resmi olarak yayınladığı program, seçim beyannamesi vb. belgelere topluca göz atıldığında bir uyumun ve tutarlılığın olduğu kolaylıkla görülebilmektedir. Bu açıdan kuruluşundan iktidarının halen sürdüğü 2016 yılı ortalarına kadar Ak Parti’nin laiklik konusunda katı bir yaklaşımı tasvip etmediği ve laikliğe kökten karşı çıkmayıp kamusal alanda dinin görünürlüğü konusunda daha toleranslı bir yaklaşım benimseyen pasif laiklik anlayışını benimsediği ortaya çıkmaktadır.

Saadet Partisi’nde ise 28 Şubat döneminin de etkisiyle düşünülenin aksine laiklik konusunda tutum değişikliğine gidilmiş ve Milli Görüş Hareketi’nin kurduğu daha önceki partilere nazaran daha yumuşak bir tavır alınmıştır. Bu açıdan SP laiklik yorumunda katı bir muhalefet benimseyip toptancı bir yaklaşımı benimsememiş ve daha çok Anayasa’da laiklik tanımı gerektiği yönünde vurguda bulunmuştur.

Sonuç olarak; parti programı, diğer belgeler ve söylem incelenmesinden çıkan sonuca göre SP’nin de laikliğe bariz bir olumsuz tavır almadığı ve neredeyse Ak Parti’yle aynı çizgiye gelip pasif laiklik anlayışına meylettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Ak Parti ile Saadet Partisi arasında laiklik konusunda yaklaşım olarak çok fark kalmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla, 28 Şubat süreci sonucunda sadece Ak Parti gibi kitle partisi olmayı hedefleyen partiler değil, Saadet Partisi gibi hala Milli Görüş düşüncesinin bayraktarlığını yapma iddiasında olan bir parti bile laiklik tutumunda köklü bir değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır.



## KAYNAKÇA

- AKGÖNÜL, S. (2010). “Fransa’da ve Türkiye’de Laiklik: Kavramlar, Süreçler, Uygulamalar”, **Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik**, (Haz: Cengiz Çağla ve Haldun Gülalp), İstanbul: Metis Yayınları, 206-222.  
<http://www.akparti.org.tr/upload/documents/tu%CC%88zu%CC%88k-2013-1.pdf> (18.02.2015).  
<http://www.akparti.org.tr/site/haberler/secim-beyannamesi-aciklandi/73293#1> (28.04.2015).  
<http://www.akparti.org.tr/upload/documents/akparti2023siyasivizyonuturkce.pdf> (25.02.2015).  
<http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2023-sozlesmesi.pdf> (28.04.2015).  
<http://www.akparti.org.tr/upload/documents/1-kasim-secim-beyannamesi-rgb-rev-06-10-15.pdf> (13.10.2015).  
 Anayasa Mahkemesi’nin Milli Nizam Partisi’ni Kapatma Kararı (1971), [http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/kararlar\\_dergisi/kd\\_09.pdf](http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/kararlar_dergisi/kd_09.pdf) (11.02.2016).  
 Anayasa Mahkemesi’nin Refah Partisi’ni Kapatma Kararı (1998), *Resmi Gazete*, sayı: 23266, s.31-348, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23266.pdf> (11.02.2016).  
 Anayasa Mahkemesi’nin Fazilet Partisi’ni Kapatma Kararı (2001), <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0a6f1734-1ab5-49f7-aea8-77764a0fb3b7?excludeGereke=False&wordsOnly=False> (11.02.2016).  
 ARMAĞAN, S. (2012). **Din-Vicdan Hürriyeti ve Laiklik (Teori-Pratik)**, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.  
<http://arsiv.gercekgundem.com/?p=438903> (22.12.2016).  
 BAŞGİL, A. F. (2003). **Din ve Laiklik**, 8. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.  
 BAUBEROT, J. (2008), **Dünyada Laiklik**, (çev: E. C. Gürcan), Dergâh Yayınları, İstanbul.  
[http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160425\\_kahraman\\_laiklik](http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160425_kahraman_laiklik) (13.07.2016).  
 BELORGEY, J.-M., (2001). “Laiklik ve Demokrasi Açık Bir Toplumda Laiklik”, **Laiklik ve Demokrasi**, (Der: İ. Ö. Kaboğlu), s.35-47, İmge Kitabevi, Ankara.  
 BOCKEL, A.(2001). “Laiklik ve Anayasa”, **Laiklik ve Demokrasi**, (Der: İ. Ö. Kaboğlu), 49-58, İmge Kitabevi, Ankara.  
[www.cnnturk.com/haber/turkiye/davutoglundan-laiklik-aciklamasi](http://www.cnnturk.com/haber/turkiye/davutoglundan-laiklik-aciklamasi) (22.02.2016).  
 ÇAHA, Ö. (2001), “Türkiye’de Resmi Din Anlayışı: Etokratik Sistemin İnşası”, **İslamiyat**, c. 4, s. 4, Ekim-Aralık 2001, s.77-89.  
 ÇAHA, Ö. (2003). “Turkish Election of November 2002 and the Rise of “Moderate” Political Islam”, **Alternatives Turkish Journal of International Relations**, 2/1.  
 ÇARKOĞLU, A., Binnaz TOPRAK(2006). **Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV Yayınları, İstanbul.  
<http://www.dw.com/tr/davuto%4%9Flu-laiklik-tart%C4%B1%C5%9Fma-konusu-de%4%9Fildir/a-19217619> (13.07.2016).  
 DUMAN, F. (2013), “Din ve Siyaset”, Mümtazer Türköne (ed.), **Siyaset içinde**, İstanbul: Etkileşim Yayınları.  
 ERDOĞAN, M. (2000). **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara.  
<http://www.gazetevatan.com/ismail-kahraman-dan-laiklik-aciklamasi-938980-gundem/> (16.07.2016).  
 GÜRSOY, K. (1994). “Laiklik” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*,27,60-62, <http://www.islamansiklopedisi.info/> (03.07.2014).  
<http://www.haberler.com/saadet-partisi-genel-baskan-yardimcisi-iris-8393934-haberi/> (22.12.2016).  
<http://www.haberturk.com/gundem/haber/1230744-ak-partiden-laiklik-yaniti-tartismadik-bile> (13.07.2016).



- <http://www.haberturk.com/secim1995> (12.06.2017)
- [www.haber7.com/dis-politika/haber/784639-erdogana-musliman-kardeslerden-teпки](http://www.haber7.com/dis-politika/haber/784639-erdogana-musliman-kardeslerden-teпки) (15.02.2015).
- HEPER, M. (2011). "Adalet ve Kalkınma Partisi, Muhafazakârlık ve Demokrasi", **Türkiye'nin Siyasal Hayatı, Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından**, (Çev: K. Göksel), Doğan Kitap, İstanbul.
- İNCEOĞLU, E. (2009). *Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.
- [www.internethaber.com/ak-partiden-laiklik-elestirilerine-cevap-1588233h.htm](http://www.internethaber.com/ak-partiden-laiklik-elestirilerine-cevap-1588233h.htm) (16.07.2016).
- KAPLAN, S. (2007). **Recep Tayyip Erdoğan-Geleceği etkileyecek siyasi liderler...**, 1.basım, Doğan Kitap, İstanbul.
- KARAARSLAN, F. O. (2011). Muhafazakâr Düşüncedeki Değişim ve Devamlılık: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- KIRMAN, M. A. (2011), **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- KOŞTAŞ, M. (1999). "Türkiye'de laikliğin gelişimi (1920'den günümüze kadar)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,39/2, 185-196, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1705/18235.pdf> (07.12.2015).
- [http://milletinadami.com/resimler/cb\\_secimleri\\_vizyon\\_belgesi\\_100714-R2.doc](http://milletinadami.com/resimler/cb_secimleri_vizyon_belgesi_100714-R2.doc) (30.07.2014).
- <http://www.milligazete.com.tr/amp/haber/33994> (22.12.2016).
- Saadet Partisi Programı (2001). [http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi\\_dokumanlar/5\\_sp/sp\\_2001\\_program.pdf](http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5_sp/sp_2001_program.pdf) (16.12.2016).
- Saadet Partisi Seçim Beyannamesi (2002). "Acil Onarım ve Atılım Programı", <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200300641%20SAADET%20PARTISI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002/200300641%20SAADET%20PARTISI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002.pdf> (19.12.2016).
- [www.sabah.com.tr/gundem/2011/09/15/basbakan-erdogandan-laiklik-acilimi](http://www.sabah.com.tr/gundem/2011/09/15/basbakan-erdogandan-laiklik-acilimi) (15.02.2016).
- SABUNCU, Y. (2004). **Anayasaya Giriş**, 10. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- SAMBUR, B. (2009). "The Great Transformation of Political Islam in Turkey: The Case of Justice and Development Party and Erdogan", **European Journal of Economic and Political Studies**, 2/2, Winter 2009.
- SAFİ, İ. (2005). "Türkiye'de Muhafazakârlığın Düşünsel - Siyasal Temelleri Ve 'Muhafazakâr Demokrat' Kimlik Arayışları", (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi.
- SMITH, G. (2008). **A Short History of Secularism**, I.B. Tauris, Londra ve New York.
- SOMER, M. (2008). "Değişen Türkiye'de Kimlik, Laiklik ve Demokrasi", **Siyasi İktisat Söyleşileri**, [http://www.obarsiv.com/pdf/MuratSomer\\_NB.pdf](http://www.obarsiv.com/pdf/MuratSomer_NB.pdf) (19.11.2015).
- <http://www.timeturk.com/tr/2011/02/27/iste-milli-gorus-partileri.html> (12.06.2017).
- UZUN, N. (2011). Türkiye'de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları Ve Dönüşümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Programı.
- YAVUZ, H. (2005). **Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti**, (Çev: Ahmet Yıldız), 1. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YAYLA, A. (2004). **Siyaset Teorisine Giriş**, 4. Baskı, Siyasal Yayınevi, Ankara.
- <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/08/16/16403.asp> (14.02.2015).